

УДК 811.161.2:81'367.625

ДІЕСЛОВА ВІДЧУТТЯ ЧИ ДІЕСЛОВА СПРИЙНЯТТЯ: ДО ПИТАННЯ СЕМАНТИЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ДІЕСЛІВНОЇ ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Остратюк Н.М.

Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

Досліджено теоретичне питання семантичної класифікації дієслівної лексики в українській мові стосовно дієслів відчуття та дієслів сприйняття; визначено психологічні та семантичні засади їх розмежування. Установлено, що в українській мові взаємозв'язок між відчуттями та сприйняттями як процесами психічної діяльності людини (живих організмів) відбивається у вигляді дієслів відчуття та дієслів сприйняття, які мають спільну інтегральну сему 'відчувати (опис чуттєвого сприйняття дійсності)', але розрізняються диференційними семами: 'фізичні відчуття людини' (дієслова відчуття), 'пізнавальна діяльність людини за допомогою органів чуття' (дієслова сприйняття). Тобто дієслова сприйняття вказують на сприйняття загалом, дієслова відчуття – на сприйняття, яке здійснюється органами чуття. За допомогою дієслів відчуття в мові та мовленні інтерпретуються різні біологічні та психічні відчуття, які може почувати людина (або будь-яка жива істота). Запропоновано схему взаємозв'язку між відчуттям як психічним процесом і його мовними репрезентантами – дієсловами відчуття, яка має універсальний характер.

Ключові слова: відчуття, сприйняття, семантична класифікація дієслів, психологічна класифікація відчуттів, дієслова відчуття, дієслова сприйняття.

Постановка проблеми. Найбільший інтерес у плані спостереження та вивчення динамічного характеру лексико-семантичного континуума мови визиває дієслово, тому що «його об'єктивно більш ніж іншу частину мови запро-

грамовано на домінування не тільки динамічних фрагментів світу, що відображається в мові, але й на фіксацію в своєму змісті змін у когнітивному досвіді людей» [5, с. 45]. Науковці постійно звертають увагу на динамізм і емність змісту дієслів-

ного слова: у його структурі значення об'єктивно присутні семантичні компоненти як конкретного, так і абстрактного рівнів, що уможлиблює розвиток семантичного потенціалу дієслова.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У сучасному мовознавстві існують різні підходи до вивчення та класифікації дієслівної лексики. Так, на підставах логіко-граматичного підходу О.І. Леута визначив такі лексико-семантичні групи дієслів, як-от: дієслова дії, руху, стану, соціальних і ментальних дій, місцеперебування, буття, характеристизації, володіння, процесуальні, релятивні, екзистенційні [6, с. 9]. Отже, дієслова відчуття, на думку вченого, не утворюють окрему ЛСГ, а входять у різних своїх значеннях до різних ЛСГ.

С. М. Дишлева на логіко-семантичній основі виокремила основні лексико-семантичні групи дієслів за ознакою наявності спільних сем і співвіднесеністю дієслівних одиниць із фактами дійсності, а саме: дієслова дії; руху та переміщення; релятивної семантики; стану і процесу; ментальних і соціальних дій суб'єкта; звучання та звуконаслідування; буття; на позначення виникнення, появи, настання; характеристизації; просторової локалізації; модальні; фазові. З її точки зору, дієслова сприйняття поділяються на підгрупи: а) дієслова активного сприйняття: *дивитися, слухати, нюхати, мацати* та ін.; б) дієслова пасивного сприйняття: *бачити, відчувати, чути, почувати* та ін. [3]. Як бачимо, С.М. Дишлева розглядає дієслова відчуття як лексико-семантичні компоненти ЛСГ дієслів сприйняття та не виділяє їх в окрему групу.

Інший підхід до дієслів відчуття спостерігаємо у Ю.В. Ткаченко. Дослідниця на підґрунті семантичної класифікації дієслівної лексики Л.М. Васильєва [2] виокремила два лексико-семантичні класи дієслів: дієслова дії та дієслова психічної діяльності [10]. Із її точки зору, дієслова відчуття складають окрему від дієслів сприйняття лексико-семантичну групу дієслів психічної діяльності.

Отже, аналіз семантичних класифікацій дієслівної лексики засвідчує невизначеність у них місця дієслів відчуття, розбіжності у трактуванні їх семантичного значення, неповне розмежування із дієсловами сприйняття або їх отождолення.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Визначення місця дієслів відчуття в семантичних класифікаціях дієслівної лексики загалом та їх розмежування із дієсловами сприйняття зокрема є актуальною лінгвістичною проблемою.

Мета статті. Головна мета цієї роботи – визначити психологічні та семантичні засади розмежування дієслів відчуття та дієслів сприйняття в українській мові.

Виклад основного матеріалу. Услід за Л.М. Васильєвим [2], уважаємо, що за своєю інтегральною семою 'психічна (чуттєва та розумова) діяльність людини в різних її аспектах' дієслова відчуття, як і дієслова сприйняття відносяться до дієслів семантичного класу психічної діяльності людини. Але постає питання: які дієслова позначають відчуття, а які – сприйняття? Так, Л.М. Васильєв розглядає дієслова типу *бачити, чути, дивитися, слухати* як дієслова сприйняття [2, с. 57-66], а ми – як відчуття за їх основним

значенням ('відчувати світлові хвилі (коливання)', 'відчувати звукові хвилі (коливання)'), однак окремі ЛСВ цих дієслів відносяться до групи сприйняття. Розбіжності в наших семантичних класифікаціях стосуються, передусім, лексичного наповнення лексико-семантичних груп сприйняття і відчуття, їх семантично-функціональних характеристик.

Для того щоб зняти наявні протиріччя в семантичних класифікаціях дієслівних лексем, звернемося до психологічної науки та визначимо поняття «відчуття» та «сприйняття» як психологічні категорії.

Як указується в психологічній літературі, процеси відчуття та сприйняття пов'язані із пізнавальною діяльністю, яка є процесом відображення в мозку людини предметів та явищ дійсності [4, с. 101-118; 8, с. 140-166, 172-179].

Пізнавальні психічні процеси відчуття та сприйняття (сприймання) належать до чуттєвого пізнання, яке характеризується тим, що предмети і явища об'єктивного світу безпосередньо діють на органи чуття людини – її зір, слух, нюх, тактильні та інші аналізатори і відображуються у мозку [7]. Враження, одержані за допомогою відчуттів і сприйняття, несуть інформацію про зовнішні ознаки та властивості об'єктів, утворюючи чуттєвий досвід людини.

С.Д. Максименко і В.О. Соловієнко визначають термін «відчуття» як «пізнавальний психічний процес відображення в мозку людини окремих властивостей предметів і явищ при їх безпосередній дії на органи чуття людини» [7], це первинна форма орієнтування живого організму в навколишньому середовищі. Саме з відчуттів починається пізнавальна діяльність людини, яка за допомогою різних аналізаторів відбирає, нагромаджує інформацію про об'єктивну реальність, про власні суб'єктивні стани й на підставі одержуваних вражень виробляє адекватні умовам способи реагування на зовнішні та внутрішні впливи.

А *сприйняття* – це друга ланка єдиного процесу чуттєвого пізнання, тобто «психічний процес відображення в мозку людини предметів та явищ у цілому, у сукупності всіх їх якостей та властивостей при безпосередній дії на органи чуття» [7]. Специфічним у сприйнятті, на відміну від відчуття, є те, що той чи інший бік зорового, слухового, тактильного сприйняття стає предметом усвідомлення, розуміння його значення для життя, тобто це синтез відчуттів, який дозволяє сприймати світ цілісно. Дж. Брунер, слушно підкреслював особливу репрезентативну роль сприйняття: орієнтуючи суб'єкта в зовнішньому світі, образи сприйняття дозволяють через узагальнення набутого досвіду вийти за межі безпосереднього чуттєвого пізнання [1].

Психологи вказують, що процес сприйняття відбувається у взаємозв'язку з іншими психічними процесами особистості: мисленням (ми усвідомлюємо об'єкт сприймання), мовою (називаємо його словом), почуттями (виявляємо своє ставлення до нього), волею (свідомим зусиллям організуємо перцептивну діяльність) [7]. У результаті сприйняття виникають суб'єктивні образи сприйманих об'єктів – уявлення.

Отже, відчуття є початковим елементарним джерелом усіх знань людини про зовнішній

і внутрішній світ, частиною сприйняття (рецепції) всієї інформації, яка сприймається рецепторами. Сприйняття – активний процес, тісно пов'язаний із людською діяльністю, що дозволяє відбирати з інформації, яка надходить до людини, істотні ознаки й відносити предмети до певних категорій, забезпечуючи тим самим більш глибоке відображення зовнішнього світу.

Висновки психологів щодо розрізнення понять «відчуття» та «сприйняття» як психічних процесів підтверджуються і мовними фактами.

Так, у тлумачному словнику лексема «*відчуття*» (як інваріант слова) тлумачиться наступним чином: «1. Те саме, що відчуження. Відчуття болю; Відчуття дотику. 2. Здатність відчувати, сприймати явища навколишнього світу. 3. спец. Процес відображення мозком людини властивостей предметів і явищ об'єктивної дійсності, які безпосередньо впливають на органи чуття. // Підсвідоме сприймання чого-небудь. // Образ, відбиток, слід предметів матеріального світу, що створюються в свідомості людини внаслідок їх дії на органи чуття. 4. чого і яке. Стан, зумовлений переживанням чого-небудь, враження від баченого, чутого, переживаного. 5. Усвідомлення, розуміння чого-небудь. // Передчуття якоїсь події, явища» [9, т. 1, с. 663]. (Порів.: *відчуження*: «Дія і стан за знач. відчувати» [9, т. 1, с. 662]).

Дієслово *відчувати* (*відчути*) означає: «1. Сприймати органами чуття. // Мати здатність сприймати щось, реагувати на щось. 2. Переживати якість почуття. // Почуватися. ♦ Не відчувати під собою землі (ніг) – те саме, що Не чути під собою землі (ніг). 3. Сприймати інтуїцією, чуттям що-небудь. // Чуттям угадувати; здогадуватися» [9, т. 1, с. 662].

Пор.: *Сприймати*: «1. Відображаючи у своїй свідомості предмети та явища об'єктивного світу, що діють у даний момент на органи чуття, ставитися до чого-небудь, реагувати на щось певним чином. // Осягати розумом сенс чого-небудь, осмислювати щось. // Визначати смисл, сенс і т. ін. чого-небудь зором, слухом тощо. // Реагувати на які-небудь сигнали, звуки і т. ін. (про спеціальну апаратуру)» [9, т. 9, с. 597].

Сприйняття – «1. Дія за значенням сприйняти. 2. спец. Те саме, що сприймання 2» [9, т. 9, с. 598]. (Пор.: *сприймання* – «2. спец. Процес відображення мозком предметів і явищ об'єктивного світу, що діють у даний момент на органи чуття» [9, т. 9, с. 597]).

Семантика дієслова *відчувати* (іменник *відчуття*) настільки широка, що воно може значити «... у самому загальному вигляді будь-яку реакцію свідомості (нервової системи) на ті чи інші подразники, в тому числі реакцію на те, що сприймається (відбивається) органами чуття» [2, с. 169]. Порівняємо: *відчувати запах* – *чути* (носом), *відчувати звуки* – *чути*.

Отже, значення дієслова *відчувати* (іменника *відчуття*) щільно пов'язані із значенням *сприймати* (*сприйняття*), тобто чуттєвого сприйняття людей, але розрізняються за деякими компонентами. Семантичне значення *відчувати* входить до системи значень *сприймати* як їх часткове явище, пор. *відчувати* – «сприймати органами чуття».

В українській мові взаємозв'язок між відчуттями та сприйняттями як процесами психіч-

ної діяльності людини (живих організмів) відбивається у вигляді дієслів відчуття та дієслів сприйняття, які мають спільну інтегральну сему «відчувати» (опис чуттєвого сприйняття дійсності), але розрізняються диференційними семантиками: «фізичні відчуття людини» (дієслова відчуття), «пізнавальна діяльність людини за допомогою органів чуття» (дієслова сприйняття).

Погодимося із висновком, зробленим Д.К. Усмоновим: «...дієслова відчуття... як мікропіле системи дієслівних лексем відносяться до гіпонімів у якості видових одиниць, а дієслова сприйняття – до гіперонімів у якості родових одиниць» [11, с. 20]. Через те, що значення гіпонімів має більш компонентів, ознак, ніж значення гіперонімів, семантичний зміст видових понять представлено більшим колом одиниць, а родових понять – меншим.

Дієслова відчуття означають фізичні (фізіологічні) чуття людини – «відбиття у свідомості біологічно зумовлених сигналів про внутрішній стан організму» [2, с. 43]: *відчувати, терпнути, німіти, боліти, мерзнути* тощо. А дієслова сприйняття (*сприймати, спостерігати, оглядати, дивитися* тощо) – «відбиття у свідомості людини зовнішнього середовища, властивостей і предметів зовнішнього світу» [2, с. 169]. Дієслова сприйняття не акцентують увагу на внутрішніх психічних процесах людини, а відбивають різні аспекти пізнавальної діяльності свідомості, що здійснюється за допомогою органів чуття (*спостерігати зміни в поведінці птахів, лунає музика, відкривати нове*). Тобто дієслова сприйняття вказують на сприйняття загалом, дієслова відчуття – на сприйняття, яке здійснюється за допомогою органів чуття.

Процес усвідомлення відчуттів передбачає його позначення, найменування відповідними словесними знаками психічних констант відчуттів.

Тут знову необхідне звернення до психологічної науки, де відчуття класифікуються за параметрами, які відбивають особливості органів відчуття та чутливості організму до подразників, що надходять до аналізаторів із зовнішнього світу або зсередини організму [4, с. 101-118; 7]:

1) розміщення рецепторів в організмі (на поверхні, всередині організму, в м'язах і сухожиллях): відчуття екстероцептивні, що відображують властивості предметів та явищ зовнішнього світу, інтероцептивні, що несуть інформацію про стан внутрішніх органів, пропріоцептивні, що відображують рухи органів тіла і його стан;

2) міра контакту органів чуття з подразниками: відчуття (*чутливість*) контактне (*дотикове, смакове, больове*), дистантне (*зорове, слухове, нюхове*);

3) система аналізаторів («аналізатори – це органи тваринного, у тому числі й людського, організму, які аналізують навколишню дійсність і виокремлюють у ній ті чи інші різновиди енергії» [7]): відчуття *зорові, слухові, дотикові, больові, температурні, смакові, нюхові, голоду та спраги, статеві, кінестетичні та статичні*.

Безперечно, кожне із відчуттів має особливості у своєму прояві [4; 7; 8]. За допомогою зорових відчуттів, наприклад, сприймають світлову енергію (коливання електромагнітних хвиль),

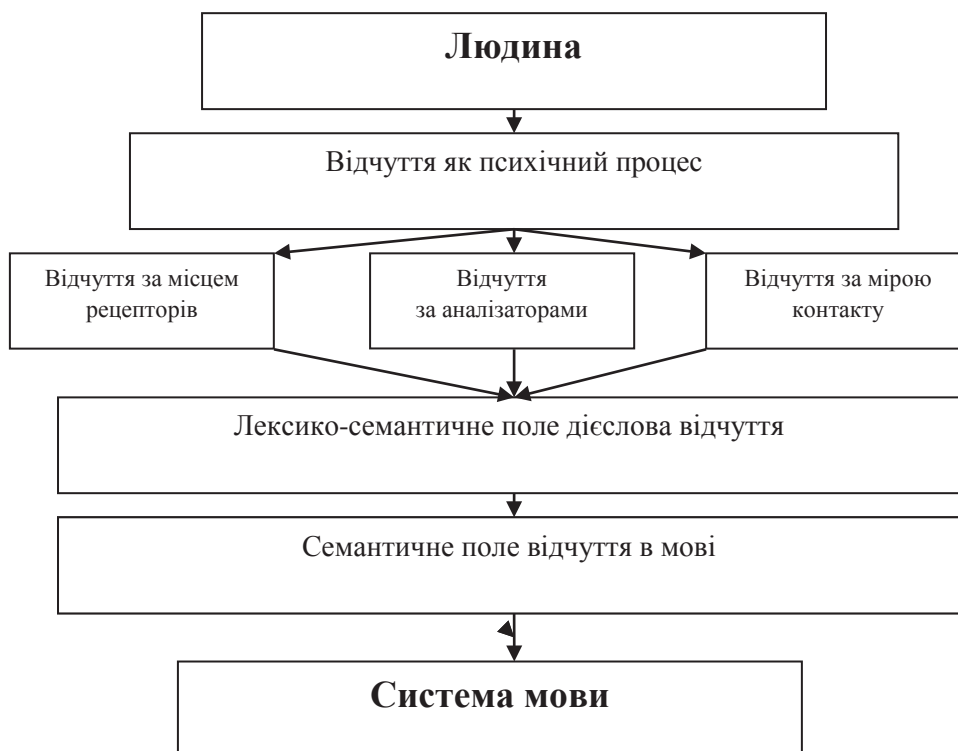

Рис. 1. Взаємозв'язок між відчуттям як психічним процесом і його мовними репрезентантами

розрізняють кольори та їх відтінки, слухових – звуки (коливання повітря). Тактильні відчуття дають знання про міру рівності та рельєфності поверхні предметів, яка відчувається при їх обмацуванні. Больові відчуття органів, яких на зовнішній і внутрішній поверхнях тіла найбільше, сигналізують про порушення тканини. Температурні відчуття (холоду, тепла) вказують на міру сприятливості оточення для життєдіяльності, на стан здоров'я організму, спричинюються контактом з предметами, що мають температуру вищу або нижчу, ніж температура тіла, а також зумовлюються органічними процесами (кровообігом) і психічними станами (емоційними переживаннями). Нюхові відчуття сигналізують організму про придатність продуктів для вживання, про стан (чисте чи несвіже) повітря. Смакові відчуття – про чутливість до гіркого і солодкого. Статичні відчуття відбивають положення тіла людини у просторі (лежання, стояння, сидіння, рівновага, падання тощо), а кінестетичні відчуття – рухи та стани окремих частин тіла (рук, ніг, голови, язика), їх координацію. Органічні відчуття сигналізують про такі стани організму, як: голод, спрага, утом, біль. Вони викликають різні емоційні стани, які людина своїми діями намагається підтримувати або усувати.

З огляду на психічну природу процесу відчуття дієслова з цим семантичними значенням можна класифікувати за психологічними параметрами: дієслова, які означають екстероцептивні відчуття (зорові, слухові, нюхові, смакові дієслова), інтероцептивні (дієслова *відчуття голоду, спраги, втоми*), пропріоцептивні (лексика, що позначає *кінестетичні та статичні відчуття*). Отже, за допомогою дієслів відчуття в мові та мовленні інтерпретуються різні біологічні

та психічні відчуття, які може почувати людина (або будь-яка жива істота).

Узагальнено взаємозв'язок між відчуттям як психічним процесом і його мовними репрезентантами – дієсловами відчуття можна представити у вигляді схеми (рис. 1).

Упевнені, що запропонована нами схема має універсальний характер і описує відношення між психологічними процесами, які притаманні істотам, та мовними знаками, властивими для будь-якої мови, в тому числі й української.

Висновки і пропозиції. Отже, вивчення психологічної літератури [1; 4; 7; 8] дозволило нам більш чітко визначити поняття «відчуття» та «сприйняття», закласти наукове обґрунтування в семантичну класифікацію дієслів відчуття.

У чуттєвому пізнанні відчуття та сприйняття виявляються в єдності: сприйняття поза відчуттями не буває. Підсумком виникнення відчуття є певне почуття (відчуття гучності, яскравості, кольору, рівноваги, втоми, болю, дискомфорту, шуму тощо), в той час у результаті сприйняття виникає образ, до якого входить комплекс різних, взаємозв'язаних відчуттів, що присвоюються людською свідомістю предмету, явищу, процесу.

Дієслова відчуття в українській мові, що узагальнюють реальності, які біологічно та психологічно сприймаються людиною та семантично виражаються в мові, є самостійними одиницями із своєрідною семіотичною системою, здатною формувати, виражати та передавати різноманітні біологічні та психічні відчуття за допомогою мовних знаків.

Подальшим завданням вивчення дієслів відчуття в сучасній українській мові є їх семантично-функціональний розгляд в якості фрагменту вербального світу відчуттів, які притаманні людині.

Список літератури:

1. Брунер Дж. Психология познания / Дж. Брунер; пер. – М.: Прогресс, 1977. – 320 с.
2. Васильев Л.М. Семантика русского глагола: учеб. пособие для слушателей фак. повышения квалификации / Леонид Михайлович Васильев. – М.: Высш. школа, 1981. – 184 с.
3. Дишлева С.М. Адвербіальна дистрибуція лексико-семантичних груп українських дієслів: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Світлана Миколаївна Дишлева; НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 2008. – 18 с.
4. Загальна психологія: підручник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – 464 с.
5. Ибрагимова В.Л. Семантико-derivационное поле глаголов ЛЕЖАТЬ / LEŻEĆ в русском и польском языках / В.Л. Ибрагимова // В многомерном пространстве языка: сб. науч. ст. с международным участием; отв. ред. Л.А. Калимуллина. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2011. – С. 45-52.
6. Леута О.І. Дієслівні речення в українській літературній мові: структура, семантика, моделі : автореф. дис. ... д-ра філол. наук / Олександр Іванович Леута. – К.: [б. и.], 2009. – 35 с.
7. Максименко С.Д. Загальна психологія: навч. посібник / С.Д. Максименко, В.О. Солов'єнко. – К.: МАУП, 2000. – 256 с. – Режим доступу: medcoledg.ucoz.ru...maksimenko_s.d...psikhologija.pdf.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 712 с.: ил.
9. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980.
10. Ткаченко Ю.В. Дієслівна вербалізація градуальної семантики в сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Юлія Віталіївна Ткаченко; НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 2016. – 21 с.
11. Усмонов Д.К. Семантико-грамматическая характеристика глаголов ощущения в русском и таджикском языках (сопоставительный анализ) 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание: дис. ... канд. филол. наук / Джумабой Кульдждонович Усмонов. – Душанбе, 2014. – 146 с. – Режим доступа: <http://5fan.ru/wievjob.php?id=79320>.

Остратюк Н.М.

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова

ГЛАГОЛЫ ОЩУЩЕНИЯ ИЛИ ГЛАГОЛЫ ВОСПРИЯТИЯ: К ВОПРОСУ СЕМАНТИЧЕСКОЙ КЛАССИФИКАЦИИ ГЛАГОЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Исследован теоретический вопрос семантической классификации глагольной лексики касательно глаголов ощущения и глаголов восприятия; определены психологические и семантические основания их разграничения. Установлено, что в украинском языке взаимосвязь между ощущениями и восприятиями как процессами психической деятельности человека (живых существ) отражается в виде глаголов ощущения и глаголов восприятия, имеющих общую интегральную сему 'ощущать (описание чувственного восприятия действительности)', но различающихся дифференциальными семами: 'физические ощущения человека (глаголы ощущения)', 'познавательная деятельность человека с помощью органов чувств' (глаголы восприятия). То есть глаголы восприятия указывают на восприятие вообще, а глаголы ощущения – на восприятие, осуществляемое органами чувств. С помощью глаголов ощущения в языке и речи интерпретируются различные биологические и психические ощущения, которые может испытывать человек (или какой-либо живой организм). Предложена схема взаимосвязи между ощущением как психическим процессом и его языковыми репрезентантами – глаголами ощущения, имеющая универсальный характер.

Ключевые слова: ощущение, восприятие, семантическая классификация глаголов, психологическая классификация ощущений, глаголы ощущения, глаголы восприятия.

Ostratiuk N.M.

National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov

THE VERBS OF FEELING OR PERCEPTION: VERBS' SEMANTIC CLASSIFICATION IN UKRAINIAN

Summary

The semantic classification theory of verbal vocabulary in Ukrainian in relation to the verbs of feeling and perception is investigated. The psychological and semantic principles verbs' differentiation are determined. It has been established that in Ukrainian the interrelation between feeling and perception as processes of human mental activity is happened in the form of verbs of feeling and perception, which have a common integral meaning 'to feel (description of the sensory perception of reality)', but differentiated by differential meaning: 'physical sensations of a person' (verb feeling), 'cognitive activity of a person by means of sensory organs' (verb perception). That is, the verbs of perception mean the perception in general, the verb of the sensation – the perception that is carried out by the senses. The verbs of language and speech perceive different biological and psychological sensations that a person (or any living being) can feel. The scheme of the relationship between sensation as a mental process and its speech representers – the verbs of feeling, which is universal, is proposed.

Keywords: feeling, perception, semantic classification of feeling, the verbs of feeling, the verbs of perception.